

Мр Предраг Лутовац Тумбарице Утврђење из позне антике и раног Хришћанства

Полимски музеј, Беране polimskimuzej@t-com.me

Апстракт: У оквиру прекограничне сарадње Црне Горе и Албаније (ИПА пројекат), Полимски музеј у Беранама спровео је Систематска археолошка истраживања на утврђењу Тумбарице које се налази у селу Д. Ржаници код Берана. Несумњиво је да се ради о једном од већих утврђења регистрованих и дјелимично истраживаних на простору Црногорског Полимља. Подигнуто је крајем II или почетком III вијека наше ере, освајано, рушено а потом обнављано и дограђивано, опстаје све до VII или почетка VIII вијека. На Тумбарицама је истражен простор акрополе и југоисточних одбрамбених бедема са кулама и остављеним пролазима. На акрополи су откривени архитектонски остаци цркве и сјеверног параклиса, рађени у двије грађевинске фазе, као и архитектонски остаци свештеничког двора. На основу стратиграфских слојева и мноштва покретног археолошког материјала јасно се издвајају све фазе вишевијековног живота овог утврђења. Приликом радова, истраживања су спроведена постављањем квадратне мреже, са квадратима 4 x 4 метра, која је омогућила јасно снимање стратиграфских слојева дуж откривених архитектонских остатака и издвајање покретног материјала према утврђеним стратиграфским слојевима. Начин градње утврђења и мноштво пронађених предмета за свакодневну употребу, накита, дјелова гардеробе и оружја добар су основ за јасно хронолошко опредјељење преосталих утврђења у Полимљу.

Кључне ријечи: Ранохришћанско утврђење, црква, новчићи, накит и оружје.

Тумбарице се налазе у Општини Беране, тачније, на јужном ободу широке беранске котлине, у атару села Доња Ржаница (Сл. 1). О овом утврђењу готово да нема писаних података, а први пут га помиње Р. Ј. Вешовић у опису села у доњим Васојевићима (Вешовић, 1935: 167). Полимски музеј у Беранама је 2008. године спровео сондажна археолошка истра-

живања када је истражена полукружна кула на јужном углу утврђења и остаци великог објекта који се налази источно од капије. Тада су откривени правци пружања бедема на југоисточној страни, велика правоугаона кула и правац пружања бедема на југозападној страни. Сви откривени зидови утврђења и детектовани објекти су технички снимљени. Систематска археолошка истраживања на југоисточном дијелу утврђења реализована су у оквиру прекограничне сарадње Црне Горе и Албаније (ИПА-пројекти).¹

Утврђење је подигнуто на стјеновитом и готово неприступачном узвишењу смјештеном испод брда Заруђа, на самом улазу у кањон Калударске ријеке, на надморској висини од 796 м. Узвишење је елипсоидног облика а пружа се правцем југоисток-сјеверозапад. Његове бочне, стране су окомите и неприступачне а може му се прићи само са југоисточне стране гдје се сусичу и сви путни правци од сусједних села: Доње Ржанице, Роваца и Алуга. Поред Тумбарица је пролазио стари средњовјековни пут који из Полимља, преко планине Мокре и Руговске клисуре, иде ка Метохији. При изградњи фортификација посебна пажња је посвећена утврђивању лако приступачне јужне стране, гдје се налазио споредни улаз – мала капија. На овој страни, испод узвишења са бедемима, уклоњене су стијене и формиран је одбрамбени ров који се пружа ка југоистоку, широк 15 а дуг око 50 м. Рову се могло прићи

¹ Истраживањима руководио мр Предраг Лутовац – археолог; стручни тим: Милија Пантовић – конзерватор, Слободан Обадовић – документариста, Владо Лутовац, студент археологије.

на крајњој југоисточној страни, проширеним пролазом између стјеновитих хриди. На југозападу, ров је заштићен стјеновитим гробеном, док се његова сјевероисточна страна стрмо обрушава ка кањону Калударске ријеке. Стјеновити гробен на југоисточној страни могао је представљати и прву линију одбране утврђења. На сјеверозападном крају овог одбрамбеног рова издиже се узвишење на којем су изграђена два, готово паралелна, одбрамбена бедема са малим улазом у утврђење. Можемо само претпоставити да се главна капија налазила ниско, на југозападној страни, непосредно поред "Марине пећине" изнад које су откривени остаци друге полукружне куле.

Одбрамбена архитектура

На основу видљивих спојева бедема на југоисточној страни, можемо издвојити двије грађевинске фазе:

У првој грађевинској фази, пратећи конфигурацију терена, подигнути су бедеми на југоисточној и југозападној страни а вјероватно и на сјеверозападној (Сл. 3/1). Правац пружања бедема на сјеверозападној страни је дјелимично потврђен док на сјевероисточној није ни постојао јер је ова страна неприступачна и окомито се обрушава у кањон Калударске ријеке. Бедеми су широки 1,40 метара, рађени су у техници *опус инцертум* (Баслер, 1972: 30–31), од необрађених и приклесаних каменних блокова слаганих у доста правилне хоризонталне редове спојене кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом.

На споју југоисточног и југозападног бедема подигнута је полукружна кула (Сл. 3/2), пречника 6,00 м. Са унутрашње стране на источном крају налази се испуст зида, дуг 1,70 метара који фланкира некадашњи пролаз ка акрополи. Од ове куле, ка сјеверозападу, пружају се остаци бедема који се ломе, пратећи правац пружања окомитих литица, затварајући пукотине и пролазе између стјеновитих хриди. Бедем је откривен у дужини од око 65 метара а завршава се другом полукружном кулом која се налази на стијени, непосредно над "Марином пећином" (Сл. 3/3). Испод куле, у равни са Марином пећином, налази се равно проширење па се може претпоставити да се ту налазила главна капија утврђења.

Од јужне куле ка истоку бедем се пружа у дужини од око 48 метара и завршава се на ободу стрме и окомите литице кањона Калударске ријеке. На овом бедему, на растојању од око 18 м од полукружне куле, откривени су остаци велике правоугаоне куле (Сл. 3/4), спољашњих димензија 9,45 x 4,15 м. Улаз у кулу, ширине 1,70 м, налази се уз западни угао ближе малом улазу у утврђење. Кула је истурена у спољашњи простор, у односу на правац пружања бедема, за око 1,35 м. Југоисточни бедемски зид је очуван код полукружне куле у висину од 0,70 м, док је на правоугаоној кули откривен у висину од 1,60 м. Уз западни зид правоугаоне куле, високо у бедемском зиду, налази се мала капија, широка 1,30 м (Сл. 3/5). Приступ капији омогућен је изградњом степеништа (са три степеника просјечне висине 0,30 м), рађеног у техници сухозида.

У другој грађевинској фази подигнут је спољашњи бедемски зид, дуг око 35 м (Сл. 3/6). Исте је ширине као претходни и рађен је у истој грађевинској техници. Прислоњен је уз јужну полукружну кулу, благо се шири ка истоку, а потом оштро савија ка југоистоку пратећи конфигурацију терена. Бедем је прислоњен уз полукружну кулу под оштрим углом како би се обезбиједила његова статичка сигурност. Непосредно испод источне стране правоугаоне куле спољашњи бедемски зид је прекинут а краци му се преклапају, на тај начин формирајући капију ширине 1,60 м (Сл. 3/7). У линији са источним углом правоугаоне куле, из новог бедемског зида пружа се један попречни зид, исте ширине, који са углом куле формира улаз у међубедемски простор. Ширина овог улаза није дефинисана јер смо затекли оштећен његов сјеверни довратник али се може претпоставити да није већи од 1,5 м. (Сл. 3/8). На овај начин формирана су три пролаза који отежавају приступ утврђењу а самим тим омогућавају лакшу одбрану и контролу. На споју са полукружном кулом, бедемски зид је очуван у темељној зони а на појединим мјестима, на западној страни, откривено је само његово унутрашње језгро. Идући ка истоку бедем је боље очуван, па је његова висина код правоугаоне куле око 1,50 м.

Сакрални комплекс

На простору између откривених кула на југоисточној страни и југозападног бедемског зида формиран је готово раван троугаони плато на којем је изграђена црква са сјеверним анексом (Сл. 3/И) и једна правоугаона зграда свештеничког двора (Сл. 3/II). Плато са објектима, на сјеверној и сјевероисточној страни ограничен је каменим блоковима и стијенама које се стрмо спуштају до доњег платоа који је нижи за око 8 м. На овај начин издвојена је акропола са сакралним објектима од преосталог дијела утврђења.

Црква, спољашњих димензија 11,70 x 6,00 м. (Сл. 3/И), подигнута је на највишем и крајњем сјеверозападном дијелу троугаоног платоа акрополе. Оријентисана је исток-запад са мањом девијацијом ка сјеверу. На источној страни налази се дубока полукружна апсида док се на западу налази улаз, ширине, 1,25 м. На цркви постоје још два улаза, сјеверни и јужни, готово исте ширине (0,95–1,00 м), остављени ближе унутрашњим раменима апсиде. Зидови цркве су широки 0,70 м, а рађени су од приклесаног и необрађеног камена слаганог у доста правилне хоризонталне редове спојене кречним малтером. На основу нађених блокова сите може се претпоставити да је црква била освијетљена са прозорима отвореним на средишњем дијелу наоса на сјеверној и јужној страни. О постојању прозора над централним улазом и у оси апсиде немамо материјалних доказа. Сви отвори на цркви (врата и прозори) имали су оплату од фино обрађених блокова седре. Под цркве је рађен у малтеру са премазом од водонепропусног малтера црвене боје. На простору апсиде, јужних врата и унутрашњег јужног рамена цркве, стјеновита основа је клесањем уклоњена до нивоа некадашњег пода. Апсида цркве је подигнута на окомитим стијенама па је њена темељна стопа формирана ниже за око 1 метар у односу на ниво пода. Зидови цркве су откривени у доста лошем стању, а сачувани су у висину од 0,50 м на западној до 1,20 м на источној страни. Највећа оштећења су констатована на унутрашњем платну зида апсиде, који је сачуван у висину од два реда камених блокова (0,30 м).

У другој грађевинској фази, на сјеверној страни цркве, призидан је анекс са прислоњеном плитком апсидом уз сјеверно раме цркве и улазом окренутим ка југу. Анекс је дуг 12,40 м, а неједнаке је ширине, која је на западној страни 2,90 м а на источној 3,53 м. Овако неправилан облик условљен је конфигурацијом терена и правцем пружања стрмих стијена на ободу акрополе. Анекс је дужи од цркве за ширину врата (1,10 м) отворених на јужној страни. Положај улаза у параклис условљен је и положајем југозападног бедема. Јужни зид параклиса, од сјеверозападног угла цркве, продужен је до бедемског зида затварајући прилаз цркви и акрополи са сјеверне стране. Зидови анекса су широки 0,60 м, а рађени су у истој техници као и зидови цркве, од необрађених и приклесаних камених блокова спојених кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом. Зидови су лоше очувани у висину од 2 до три реда камених блокова. Подови анекса су девастирани али се на основу остатака откривених дуж јужног зида може рећи да су рађени у истој техници као и под цркве.

На југоисточној страни акрополе, на простору између малог улаза у утврђење и апсиде цркве, подигнут је објекат, димензија: 6,25 x 5,13 м (Сл. 3/III). Објекат се пружа паралелно са правцем пружања бедема на тај начин формирајући неку врсту пролаза ка цркви, широког 1,70 м. Овај пролаз се, од малог улаза у утврђење, пружа све до полукружне куле на западној страни. Зидови објекта, широки 0,60 м, рађени су од већих, необрађених или приклесаних, камених блокова ређаних у правилне хоризонталне редове спојене кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом... Очувани су у висину од 0,55 м, на сјеверној до 1,20 м на јужној страни. На западној страни, уз југозападни угао објекта остављен је улаз, широк 1,60 м. У састав овог објекта иду и остаци зида на западној страни који се лучно савијају ка испусту полукружне куле, на тај начин формирајући пролаз, ширине 1,90 м. Може се претпоставити да се овај зид пружао све до западног зида двора, на тај начин формирајући неку врсту наткривеног трема. Постоји оправдана могућност да је овај зид остатак неког објекта из прве фазе изградње утврђења.

Стамбена архитектура

Приликом сондажних археолошких истраживања, спроведених 2008, откривени су остаци једног објекта који се налази на платоу непосредно испод акрополе, на источној страни утврђења (Сл. 3/III). Тачније, налази се испод правоугаоне куле а својом југозападном страном дјелимично је укопан у падину брда. Ради се о већем правоугаоном објекту, димензија: 23 x 7,20 м, који се, својом дужом страном, пружа ка сјеверозападу. Једним попречним зидом основа објекта је подијељена на двије готово исте просторије. Између просторија, на преградном зиду, остављен је пролаз ширине 1,20 м. Зидови, ширине 0,65 м, су рађени од необрађеног и приклесаног камена у истој техници као и зидови осталих откривених објеката. Имајући у виду дебљину зидова и чињеницу да је објекат дјелимично укопан у падину брда, можемо претпоставити да је имао и спрат који је био у висини малог улаза у утврђење.

Стратиграфија

Истраживања на Тумбарицама су спроведена методом која се примјењује код готово свих истраживања архитектонских остатака објеката и урбаних цјелина. На терену је постављена квадратна мрежа, у координантном систему, са квадратима димензија 4 x 4 метра. Нулта тачка координантног система постављена је на југозападном, спољашњем углу цркве (Сл. 5). На апсиди, од нулте тачке ка истоку, квадрати су обиљежени великим а ка западу малим латиничним словима. На ординати, од нулте тачке ка југу квадрати су обиљежени римским, а ка сјеверу арапским бројевима. Наизмјеничним ископавањем квадрата (системом шах поља) формиран су профили који се попречно пружају кроз правоугаону кулу и управни су на правац пружања бедема на југоисточној страни. На профилима су јасно издвојени стратиграфски слојеви који су, на основу покретног археолошког материјала, хронолошки одређени и свједоче о историјским збивањима и животу на овом готово природно браћеном положају. Ови стамбени хоризонти обиљежени су и обрађени од најдубљег и најстаријег до најмлађег, закључно са временом коначног рушења утврђења. На основу слојева који се раз-

ликују по боји, текстури и садржају покретног археолошког материјала, могу се издвојити пет хоризоната живљења на овом локалитету:

И – праисторијско градинско насеље,

II – илирско – хеленистички период,

III – период од настанка утврђења, средином II вијека до времена његовог рушења, у другој половини III вијека,

IV – период обнове утврђења у IV вијеку до његовог напуштања крајем V вијека,

V – период обнове утврђења у VI вијеку до коначног уништења почетком VII вијека.

Праисторијско градинско насеље

Тумбарице имају добро браћени природни положај са степенастим платоима погодним за насељавање. Упаво на овом простору, приликом систематских археолошких истраживања, откривени су трагови праисторијских слојева. Нажалост, услед њихове слабе очуваности, условљене интензивним градњама у позним епохама и вјековним дејством ерозије, наша сазнања о најстаријим хоризонтима живота на овој градини за сада су само фрагментарна. Требало би имати у виду да је у досадашњем периоду исражена релативно мала површина па је овај слој констатован на доста ограниченом простору. Трагови праисторијских слојева констатовани су у Објекту III (Сл. 3/III), на простору западног дијела акрополе и на улазу у велику правоугаону кулу (Квадрати: AI, AII, AIII, VII, VIII и FIII). И поред тога што праисторијски материјал припада широком хронолошком распону за сада припада једном стамбеном хоризонту.

Међу археолошким налазима, који најстарији хоризонт на Тумбарицама одређују у крај неолита или почетак енеолита, најбројнији су уломци већих посуда – лонаца, рађених од глине са примјесам пијеска добро изравнатих и пригачаних спољашњих површина, тамноцрвене и мрке боје печења. Поред лонаца јасно се издвајају и уломци амфора са цилиндричним вратом и равним, ка унутра благо укошеним ободом (кат. бр. 1, 2). Амфоре су, по правилу опремљене, хоризонтално бушеним, тунеластим дршкама од којих се издваја једна кљунастог облика (кат. бр. 5). Код мањих по-

суда, са глачаним спољашњим површинама, мрке боје печења, издвајају се два фрагмента здјела. Један фрагмент обода здјеле са кратким цилиндричним вратом и ка унутра укошеним ободом (кат. бр. 7) и други фрагмент рамена дубље здјеле, заобљене профилације, украшене косим, широким и плитким канелурама (кат. бр. 8). Нађен је један минијатурни биконични суд са наспрамно постављеним, вертикално бушеним, брадавичастим или рожастим дршкама (кат. бр. 4). У керамичку продукцију спада и налаз једног фрагментованог керамичког тега за мрежу, лоптастог облика (кат. бр. 6). Поред керамичког материјала издвајају се налази три фрагментоване, фино глачане, калупасте сјекире рађене од ситнозрног сивог камена (кат. бр. 9). Од предмета добијених техником окресивања издваја се један стругач рађен на краткој ламели, трапезастог пресјека (кат. бр. 10) и фрагмент ретушираног ножића, трапезастог пресјека, са очуваним дијелом кортекса (кат. бр. 11). Овом периоду можемо приписати и налаз фрагментованог широког шила рађеног од сегмента животињског ребра (кат. бр. 12). За овај период аналогије материјала налазимо у непосредном окружењу, на неолитском локалитету Беран крш који се налази на сјеверозападном ободу беранске котлине и на локалитету Трње у селу Биједиће код Бијелог Поља (Марковић, 1985: 53–70, T. LIV/4,7; T. LVIII /7; T. LIX/1).

Раном бронзаном добу припадају керамички уломци посуда рађених од земље са примјесама ситнијег пијеска а у појединим случајевима и са крупнијим зрнцима. Код уломака већих посуда површине су фино обрађене а стиче се утисак да су премазане житком глином тако да су посне и углавном мат боје печења, у нијансама окер црвене, сиве и мрке. Највећи број уломака припада лонцима са дужим коничним вратом и ободом задебљаним са спољашње стране (кат. бр. 13). Већи дио посуда није украшаван осим што се на ободу јавља пластична трака са отисцима ноктију а код посуда средње величине украшавање је вршено намјерним огрубљивањем спољашњих површина, техником барботина (кат. бр. 15) и метличастим орнаментом (кат. бр. 17). Издваја се један фрагмент трбуха суда украшен паралелним урезаним тракама испуњеним мрежас-

тим орнаментом (кат. бр. 16) и један фрагмент посуде украшене канеловањем у комбинацији са урезивањем (кат. бр. 14). Од камених налаза издваја се фрагмент радног стола-жрвања, рађеног од крупнозрног плочастог облутка и једна фрагментована бушена камена сјекира рађена од ситнозрног зеленкастог камена (кат. бр. 18).

Материјал раног бронзаног доба пронађен је и на осталим Градинама у Полимљу, које су дјелимично истражене или само сондиране, и то на Градцу у Будимљи, Самограду, Градцу у Црнчи и на вишеслојном локалитету Торине у Радманској клисури (Lutovac, 2008: 263–275). Аналогије за овај материјал можемо наћи и у непосредном окружењу, на Тврђави Раскод Новог Пазара (Поповић, 1999: 54, сл. 17). Требало би истаћи да нема ближих паралела на иначе мало истражених налазишта раног бронзаног доба у Србији и Црној Гори. Међутим, његово ближе хронолошко и културно одређење треба тражити на удаљеним просторима као што су културни хоризонти са налазишта Варвара А1 у Босни (Човић, 1978: 46–54) и Малић Ша у Албанији (Пренди и Бунгури, 200: 46–81).

Развијеном или старијем гвозденом добу припадају фрагменти амфоре са високим коничним вратом и незнатно извијеним ободом са којег полази висока дршка полигоналног пресјека (кат. бр. 19). Амфора је, испод обода, украшена једном хоризонтално урезаном уском канелуром испод које се јављају снопови укошених и дубоких канелура. Овакви облици амфора и украшавање канеловањем имају поуздане аналогије, са једне стране у “бесараби” керамици а са друге стране у канелованој (постбесараби) керамици (Стојић, 1977: 315–322). Раном гвозденом добу могли би приписати и налаз једне дршке са купастим задебљањем на највишем дијелу која би могла припадати “брњичкој култури” (Тасић, 1977: 284–299). Прелазном периоду и гвозденом добу припада велики број уломака већих и мањих здјела са увученим ободом који је украшен хоризонталним или укошеним фасетама. Издвајају се фрагменти веће здјеле са већим хоризонталним дршкама чији је обод украшен кратким и укошеним фасетама и брадавичастим испупчењима (кат. бр. 23). Гвозденом добу припадају

фрагменти посуда украшени урезивањем (кат. бр. 21) и канеловани мотиви (кат. бр. 22).

Овом периоду могла би припадати девас-тирана основа куће, откривене у кв. VIII, која је уништена изградњом бедема у првој грађевинској фази. Ради се о правоугаоном објекту од којег је сачуван издигнути и ребрасти темељ рађен од црвенкасте глине измијешане са каменом. На основу сачуваног фундамента јасно је да су при градњи ове стамбене јединице брвна формирана хоризонталним ређањем греда. Очуван је и дио запечене поднице куће.

Илирско–хеленистички период

Крају гвозденог доба, тачније у вријеме Илирске државе, обиљеженом јаким утицајима хеленистичког свијета, припадају ријетки фрагменти керамике, налаз једног сребрног новца и једна бронзана фибула. Изградњом првог римског утврђења на Тумбарицама у потпуности су разорени слојеви овог стамбеног периода. О грађевинским активностима које би припадале овом хронолошком периоду, немамо материјалних доказа јер су изградњом фортификација и објеката у каснијим временским периодима готово у потпуности девас-тирани могући архитектонски остаци илирског периода. У слоју нивелације терена, са унутрашње стране бедема из прве фазе, (слој испуњен од ломљеног камена и мноштвом ситнијих и крупнијих облутака), нађена је једна фрагментована дршка скифоса (кат. бр. 24) и једно дебље дно са траговима црног премаза – фирнисом (кат. бр. 25). Фрагменти припадају керамици Гнатија – типа добро познатој са налазишта у Далмацији све до Херцеговине и Босне (Бешлић, Гарашанин, Гарашанин, Ковачевић, 1967: 122, 123). Заступљена је на готово свим утврђењима и утврђеним градовима на простору Црне Горе а који припадају периоду III–II вијеку п.н.е. Прије свега у Рисну, Будви и Улцињу, Медуну и Самобору (Бешлић и сарадници, 1977: 118 и даље). Нађени су и фрагменти једног пехара са вертикалним лучном дршкама. Ови фрагменти су нађени у квадрату VIII у којем су истраживања спроведена све до стјеновите подлоге терена. Приликом чишћења стјеновите основе, у квадрату VII, нађена је

бронзана фибула са тијелом у облику врбиног листа и хоризонтално проширеном квадратно стопом чије су ивице окомито уздигнуте. Средином тијела фибуле пружа се ребро наглашено са два низа укошених и кратких линија или зареза. Из задебљаног и ребрастог тијела фибуле савијен глатки лук на чијем је крају сачуван отвор за учвршћивање осовине која носи намотаје жице и игле за копчање. На основу типа проширене стопе можемо претпоставити да је фибула имала двије игле. На западној падини, у вододерини ван утврђења, нађен је један сребрни новац краља Максате, кован у Драчу, последије 229. године п.н.е.

Период римске доминације

III хоризонт живљења је вријеме изградње првог утврђења крајем II а најкасније почетком III вијека н.е. па све до његовог уништења у другој половини III вијека. Тада је подигнуто утврђење са правоугаоном и двије полукружне куле. Можемо само претпоставити да је тада подигнут објекат III, који се налази на платоу испод правоугаоне куле. О постојању објеката на акрополи који би се могли приписати овом хоризонту немамо материјалних доказа. Цјелокупни покретни археолошки материјал овог периода пронађен је дуж унутрашњег бедема и нешто у правоугаоној кули. Поред ријетких фрагмената керамичких посуда, сиве боје и углачаних површина које подсећају на латенску форму, издваја се фрагменат мање посуде (пехара или лончића) са равним и задебљаним ободом са спољашње стране (кат. бр. 28). Рађен је од фино пречишћене глине, свијетло црвене боје печења са црвеним премазом. Квалитет обрађених површина и боја премаза на посуди сличне су римској керамици Улпијане, гдје се датује у другу половину II и у прву половину III вијека (Фидановски, 1990: 26). У слојевима који припадају овом хоризонту нађена су два сребрна и један бронзани новчић. Сребрни новац Јулије Домне (кат. бр. 31), већи бронзани новац Marcusa Iuliusa Philipusa (кат. бр. 30) и сребрни новац Лициниуса Валериануса (кат. бр. 29). На основу слоја гари и пепела са сигурношћу можемо рећи да је ово утврђење порушено крајем III вијека, као и утврђење на Самограду, а вјероватно и сва остала утврђења у Полимљу.

Позноримски период – ранохришћанство

На основу керамичког материјала који је идентичан оном пронађеном на Самограду (Мркобрад и Јовановић, 1989: 43, Т. III и Т. IV) са сигурношћу можемо тврдити да је утврђење на Тумбарицама обновљено у IV вијеку, у оквиру организоване обнове утврђења у вријеме Диоклецијана или Константина I. Поред мноштва керамичких уломака, углавном лонаца и поклопаца, овом периоду можемо приписати фрагменте дворедног чешља састављеног из три дијела. Чешаљ је правоугаоног облика, са равним бочним странама. Средњи дио између зубаца ојачан је издуженим правоугаоним оплатама, са обје стране, које су причвршћене гвозденим заковицама. На оплатама се виде низови уреза насталих приликом усијецања зубаца, који су на једној страни шири а на другој ужи. За ову врсту налаза постоје бројне аналогije од којих издвајамо налаз из Сингидунума (Петковић, 1995: 57, кат. бр. 5, Т. I/2), затим са Градине на Јелици (Милинковић, 1975: A66, 18/e), налазе из рановизантијског слоја тврђаве Рас-Пазариште код Новог Пазара (Поповић, 1999: 110–120, 321, кат. бр. 151–162, сл. 1, 2) и Понтеса на Ђердапском лимесу (Шпехар, 2010: 120, Т. XXXV /626, сл. 66). Истом периоду припада фрагмент бронзане копче квадратног облика са благо наглашеним угловима која је слична примјерку нађеном на Ђердапу у Дијани (Шпехар, 2010: 55, кат. бр. 52) и оном из Феликц Ромулијане код Зајечара (Живић, 2003: 147, кат. бр. 396), што треба прихватити са резервом.

Што се тиче грађевинске дјелатности овом хоризонту можемо приписати обнову старог и изградњу новог бедема на југоисточној страни утврђења. На акрополи је подигнута ранохришћанска црква а вјероватно и свештенички двор. На основу прослојака гари можемо само претпоставити да је утврђење коришћено до средине V вијека. Овај прекид у коришћењу утврђења констатован је и у утврђењу Самограда а разлог његовог напуштања није познат.

Рановизантијски период

Утврђење је поновно коришћено и дјелимично обновљено у VI вијеку у оквиру Јусти-

нијанове обнове унутрашњег лимеса (Мирковић, 1978: 1–8; Николајевић, 1976: 202 и даље). У овом периоду обновљени су бедеми а на цркви је дозидан сјеверни параклис. На основу мноштва покретних археолошких налаза можемо рећи да је ово утврђење опстало све до доласка Авара и Словена почетком VII вијека, када је у потпуности разорено. Од 510 покретних археолошких налаза највећи број припада овом стамбеном хоризонту. На цјелокупној површини која је била предмет наших истраживања у потпуности је истражен најмлађи стамбени хоризонт (слој мрке земље са гаром и пепелом) до нивоа малтерне подлоге настале у посљедњој фази обнове овог утврђења. Највећи број налаза откривен је у међубедемском простору. У цркви са анексом готово да није било покретних налаза, што је сасвим разумљиво, јер су њихови подови виши у односу на тло акрополе. Најзначајнији налази откривени су испред улаза у дворску просторију (тријема) и ка улазу у полукружну кулу. На овом потесу пронађена је пшеница и нека врста сочивастих плодова утљенисани приликом спаљивања објеката у утврђењу. У нивоу са утљенисаним житарицама пронађени су дјелови појасних гарнитура које јасно опредељују вријеме рушења овог утврђења. Из мноштва покретног археолошког материјала издвојили смо онај дио који свједочи о економском зачају утврђења на Тумбарицама. Прије свега они говоре о грађевинској дјелатности, обради камена и дрвета. На готово свим локалитетима Полимља нађени су алати за обраду дрвета и камена и велики број различитих гвоздених клинова и кланфи. Сви бедеми и објекти унутар утврђења рађени су од приклесаног и необрађеног камена спојеног кречним малтером, у техници *опус инцертум* (Баслер, 1972: 30–31). Кровне конструкције су рађене од дрвета, везане клиновима и кланфама. Присуство стакла на прозорима констатовано је на резиденцијалном објекту. О капцима на прозорима свједоче просте багламе или оне мало луксузније и фино украшене нађене са источне стране објекта II. Што се тиче расвјете унутар објеката немамо много налаза. Контекст у којем су откривени дјелови опреме за освјетљавање на простору сјеверног Илирика, као и одговарајуће аналогije из других дјелова Царства, указује на то да врста коришће-

не опреме за освјетљавање није зависила од карактера грађевине (Шпехар, 2019: 331). На Тумбарицама су нађени фрагменти бронзаног полијелеја који је служио за расвјету цркве или објекта II, испред чијег су улаза нађени његови фрагменти.

На Тумбарицама је нађен велики број уло-мака кухињских лонаца и поклопаца са дуг-метастом дршком који припадају VI и првој половини VII вијека, а слични су нађени у не-посредном окружењу, на локалитетима Врс-нице код Сјенице (Поповић и Бикић, 2009: 146, сл. 52/18) и Рас – Пазариште код Новог Пазара (Поповић, 1999: 108, сл. 57/13). Ријетки су нала-зи различитих здјела и уломци крчага. Требало би истаћи да је мали број пронађених керамич-ких посуда глеђосан или са траговима глеђи. Ријетки су налази стаклених пехара на стопи или могућих лампи, а свега два фрагмента по-тичу са Тумбарица (Шпехар, 2010: 49, Т. I/37).

Највећи број налаза пронађених на Тумба-рицама припада дјеловима одјеће и накиту. Ови налази говоре о начину одијевања становника и њховим естетским потребама и склоности-ма. Ради се о гвозденим и бронзаним појасним копчама и дјеловима појасних гарнитура. Ти-пови појасних копчи, обрађених у овом раду срећу се на широком простору, од Ђердапа (Шпехар, 2010) до Царичиног града (Кондић и Поповић, 1077), Градине Јелице (Милинковић, 2010; Милинковић и Шпехар, 2014), па све до оних који се налазе у непосредном окружењу: Рас – Пазариште код Новог Пазара (Поповић, 1999) и Врсница код Сјенице (Поповић и Би-кић, 1979). Вриједни пажње су дјелови златне појасне гарнитуре са језичком који је најпре-познатљивији предмет аварске културе (Бу-гајски, 2009: 188–189, сл. 81), међутим овај језик је ромејског поријекла, судећи на основу матрице за ливење, нађене у Царичином гра-ду (Кондић и Поповић, 1977: 191, Т. VIII, сл. 1). Поред ове гарнитуре нађене су и друге појас-не копче које припадају другој половини VI и првој половини VII вијека (Шпехар, 2010: 151). На другом мјесту, по броју налаза су фибуле са продуженом и посувраћеном стопом и псеудо обмотајем код којих је лук квадратно проши-рен и по правилу украшен уметањем златних и сребрних листића. На исти начин украшена је и продужена ребраста стопа. По свом из-

гледу ове фибуле су доста сличне једној нађе-ној на Градини на Јелици (Милинковић, 2017: 104, кат. бр. 46) и фибули нађеној на Пчелињем кршу код Жагубице (Миловановић и Филипо-вић, 2018: кат. бр. 6). Међутим, све аналогije су доста сличног облика али ове нађене на Тумба-рицама су јединствене и вјероватно су рад ло-калних мајстора. У прилог ове тврдње иду на-лази алага за фину обраду метала (кујунџијски алат) као и мали инготи злата и сребра. Ову тврдњу поткрепљују и налази дјелова мале ваге (теразија) и бронзаних тегова. Фибуле у обли-ку птице припадају V и VI вијеку.

На Тумбарицама је нађено више комада гвоздених прстенова са елипсоидном, чешће округлом или квадратном главом. По прави-лу, плочица је са горње стране украшена уре-зиваним мотивима, али се ове представе не примјећују и углавном су нестале услед јаке корозије метала.

Нађен је велики број гвоздених стрелица од којих су најчешће оне са тробричним врхом и трном за учвршћивање. Овај тип стрелице азијског је поријекла и на наше подручје сти-же са таласима сеобе народа. Биле су у широ-кој употреби код Авара (Ковачевић, 1977: 119; Мркобрад, 1980: Т. LXXXI/11–13), а релатив-но често се срећу на гепидским налазишти-ма у Панонији. Без сумње користиле су их и ромејске посаде. Нађене су на локалитетима дуж дунавског лимеса (Шпехар, 2010: 134, кат. бр. 696–708), а има их и на Царичином Граду (Кондић и Поповић, 1977: 212, Т. XXVIII/102). Поред великог броја гвоздених врхова стрије-ла, на Тумбарицама је нађено фрагментовано гвоздено сјечиво мача и окови канија. Велики број сребрног и бронзаног новца говори о раз-вијеној економији и јаким трговинским одно-сима са ширим окружењем.

Закључна разматрања

Ријека Лим се одликује плодним долинама, рјечним проширењима и кањонима који су лако проходни и нијесу представљали про-блем слободног кретања од њеног изворишта, испод Проклетија, па све до ушћа у ријеку Дрину. Богата водом и плодним долинама ова област пружа довољно услова за живот људи и формирање првих насеља и станишта, почев од мезолита па све до данашњих дана. Правац

пружања ријеке, која тече од југа ка сјеверу, омогућио је стварање једне природне комуникације која је спајала јадранску зону са Централним Балканом. Те природне комуникације омогућиле су насељавање првих људских заједница већ пред крај средњег каменог доба (Ђурић, 1996: 75–102). У вријеме првих земљорадничких заједница, у неолиту, оснива се велики број насеља, од изворишта Лима па све до његовог ушћа (Марковић, 2006, 46 и даље; Дерикоњић, 1996). Можемо за сада само претпоставити да је крајем неолита на Тумбарицама засновано насеље, слично онима која се налазе у непосредном окружењу, на Беран Кршу, Торилама и Трњу код Бијелог Поља (Марковић, 2006: 53–70; Лутовац, 2008, 263–275). Нажалост, због малог обима истраживања и под утицајем каснијих интервенција, веома је тешко рећи на којем се дијелу Тумбарица насеље налазило.

Почев од раног бронзаног доба Тумбарице су, као природни рефугијум, биле насељене а на основу пронађеног археолошког материјала можемо претпоставити да је насеље, са одређеним хронолошким прекидима, трајало све до краја гвозденог доба. Као посебан стамбени хоризонт издвојили смо период Илирске државе у чијем саставу је вјероватно била и беранска котлина. Ову тврдњу поткрепљују налази са других локалитета у беранској котлини, као што су Градац у Будимљи и Градац у Југовинама. На Градцу у Будимљи су нађени фрагменти т.з.в. “мегарских пехара” украшени мотивом лишћа који се јављају око 250. године п.н.е. (Поповић, 1986: 105–112). На Градцу у Југовинама нађен је један сребрни новац Филипа В Македонског (221–179. година п.н.е.). У овом периоду осјетан је утицај хеленистичког свијета на начин утврђења већ постојала насеља, изградњом великих “киклопских” бедема. Такав је случај са Драчом, Медуном, Рисном, Улцињом, Самобором (Мијовић и Ковачевић, 1975: 11 и даље) и другим градовима формираним и утврђеним у вријеме илирске државе. Нажалост, услед каснијих грађевинских дјелатности и малог степена истраживања, на Тумбарицама нијесу откривени остаци бедема и објеката који би припадали овом хронолошком периоду. Међутим, откривени налази сребрног новца и уломци “Гнатија” ке-

рамике потврђују значај илирског утврђења на Тумбарицама.

Римска освајања Балкана нијесу у популационом смислу битно измијенила затечено стање у долини Лима. Ово подручје се нашло у оквиру римске провинције Далмације. Са доста сигурности се може претпоставити да је граница ка сусједној Дарданији и Горњој Мезији ишла источним ободом лимске долине и западним рубом Пештерске висоравни. Ова гранична линија обухвата утврђења дуж Црног Дрима, затим његове десне притоке Валбоне (Баце, 1976: 45–46, карта 1) и преко изворишта Ибра силази у Полимље, гдје граничну линију чине утврђења на сјеверном ободу лимске котлине (Мирковић, 1978: 1–8; Николајевић, 1976: 202 и даље).

То је несумњиво један од разлога да се дуж Полимља, крајем II или почетком III вијека подижу утврђења на мјестима гдје су већ постојала у илирском периоду. Други повод за настанак овог и других утврђења у Полимљу могле су бити и значајне активности разбојника у овом дијелу провинције Далмације и сусједној Дарданији (Mócsu, 1970: 194–198). Ови су умирени тек акцијом Марка Аурелија који их је дијелом регрутовао и укључио у ратове у Подунављу и Панонији (Мркобрад и Јовановић, 1989, 43). Трагови гарежи, запечене земље и угља у хоризонту III на Тумбарицама указују да је утврђење порушено и спаљено. На основу керамичког материјала и бронзаних новца који припадају овом хоризонту, са сигурношћу можемо тврдити да је оно страдало у другој половини III вијека. Непосредни повод за страдање овог утврђења, и других у Полимљу, нијесу познати. Међутим, на основу опште слике о збивањима у сусједним областима може се извести претпоставка, заснована на регистрованим оставама новца, у доба готских пустошења тадашње провинције Далмације и сусједне Дарданије. Из шире околине Никшића познате су двије оставе сребрног новца, похрањене пред варварском опасношћу око 230. и 260. године, а из Пећке бање евидентирана је једна остава, такође из 260. године. Изгледа да се један варварски (вјероватно готски) упад може пратити од Понишавља (остава из Ниша), Тополице (остава

из Старог Момчилова, Косова (остава из Пећке бање) до Никшића (остава из Броћанца), (Мркобрад и Јовановић, 1989: 43; Мирник, 1981: кат. бр. 195, 231, 149, 157). На њиховом путу се нашло и Полимље, тако да су страдала сва утврђења у њему. Тада је могло бити порушено и утврђење на Тумбарицама.

Утврђење је обновљено почетком IV вијека у оквиру организованог фортификационог система насталог у вријеме Диоклецијана или Константина I. На Тумбарицама је тада обновљен стари и подигнут нови одбрамбени бедем на југоисточној страни. Може се претпоставити да је у овом временском периоду, на највишем платоу утврђења (акрополи), подигнута мала једнобродна црква и резиденцијални објекат квадратног облика који се налази јужно од цркве. Наша је претпоставка да је испред овог резиденцијалног објекта формиран наткривени тријем интегрисањем дијела зида из претходне грађевинске фазе који се налази са западној страни резиденцијалног објекта. Овај зид нема логичку везу са резиденцијалним објектом, а његова југозападна страна лучно савија ка испусту на кружној кули и формира неку врсту пролаза широког 2,30 м. Требало би имати у виду да је пред крај III или почетком IV вијека, из провинције Далмације издвојена провинција Превалис (Ковачевић, 1976: 241), која према Дарданији и Горњој мезији задржава правац пружања некадашње граничне линије провинције Далмације.

На основу стратиграфије констатоване на Тумбарицама, уочава се недостатак материјала који припада другој половини V вијека. Очигледно је да је утврђење у том периоду било напуштено или порушено. Логичан разлог напуштања утврђења представља појављивање *Istočnih Gota na granicama Pravliša oko 459. godine* (Ковачевић, 1960: 23–24). Тачније, Источни Готи су вјероватно упадали у провинцију Превалис из Новог Епира и можда се настанили код Скадра, одакле потиче налаз једне двоструке, богато украшене копче са главом птице која по свом облику одговара источнотомском накиту (Ковачевић, 1960: 23–24). Под Теодорихом (488–489), после побједе над германским вођом Одокаром, Источни

Готи освајају Далмацију а у оквир своје државе укључују и западне дјелове провинције Превалис, простор око Никшића гдје подижу утврђење Анагастум (Мијовић и Ковачевић, 1975: 51).

По смиривању ситуације са Источним Готима, обнављају се утврђења Полимља, крајем V и у првој половини VI вијека. Ову претпоставку поткрепљујемо мноштвом металних предмета, а нарочито бронзаним новцима нађеним на Тумбарицама. Најмлађи бронзани новчић овог периода припада Анастасију I (491–518), потом Јустину II (518–521), а нађен је један нумус и један фолис Јустинијана I (527–565).

Доласком на престо Анастасија I (491–518) државна благајна је ојачана бројним реформама. Упоредо са економским, спроведене су и војне реформе, у оквиру којих су поново утврђене одбрамбене линије на граници, и то обнављањем старих и подизањем нових фортификација (Шпехар, 2010: 145). Не сумњамо да је тада отпочела обнова утврђења која се налазе и на унутрашњим границама између постојећих провинција. Ове мјере успјешно су наставили Анастасијеви наследници, па је за вријеме Јустинијана II царство обновљено. У овом периоду, на Тумбарицама су обновљени постојећи бедеми а на цркви је дозидан сјеверни параклис. Богатство налаза овог периода свједочи о једном значајном административном и духовном сједишту у Полимљу. У оквиру овог утврђења а можда и мањег утврђеног града, поред духовног средишта постојале су ковачке радионице за израду различитих алата као и кујунцијске радионице за израду одређеног накита и дјелова гардеробе. Наравно, потребно је наставити истраживања како би јасно потврдили све изнесене претпоставке.

Досадашња сондажна истраживања утврђења у Полимљу, као и систематска на Тумбарицама и Самограду указују на богатство непокретних и покретних налаза који припадају позној антици и раном хришћанству. Несумњиво је да постоји потреба за формирањем вишегодишњег тематског пројекта чијом би се реализацијом лакше сагледао овај хронолошки период у вријеме постојања провинције Превалис за коју за сада имамо врло мало писаних података.

1. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; домензије: 5,5 x 7,4 x 1,0 цм. Квадрат: FIII – Ров/4.о.с. Полимски музеј Беране.

Датовање: енеолит.

Фрагмент обода амфоре са цилиндричним вратом и равним ободом, рађене од глине са примјесама пијеска, изравнатих површина, окер – црвене боје печења.

2. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; домензије: 7,1 x 6 x 0,8 цм. Квадрат: FIII – Ров/4.о.с. Полимски музеј Беране.

Датовање: енеолит.

Фрагмент обода амфоре са високим коничним вратом, равним ободом задебљаним са спољашње стране. Рађена је од глине са примјесама пијеска, глачаних површина, тамноцрвене боје печења.

3. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије 5,8 x 5,5 x 0,8 цм; Квадрат: EIV/ 3.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Тунеласта дршка посуде рађене од земље са примјесама пијеска, фино обрађених површина, сиве и мрке боје печења.

4. Минијатурна посуда

Керамика, рађено руком; димензије: висина 3,9 цм, пречник отвора 3,6 цм, пречник дна 2,8 цм; Објекат III, истраживања 2008. године; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Минијатурна биконична посуда са наспрамно постављеним, вертикално бушеним, брадавичастим или рожастим дршкама. Рађена од глине са примјесама ситног пијеска, пригладаних површина, окер и мрке боје печења.

5. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије 4,5 x 4,6 x 0,8 цм; Квадрат: EIV/ 3.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Фрагмент трбуха посуде, са са тунеластом дршком “кљунастог типа”, рађене од глине са примјесама пијеска, гладаних површина, окер, сиве и мрке боје печења. Дршка је била у секундарној употреби.

6. Керамички тег

Керамика, рађено руком; димензије: пречник 6,1цм; Квадрат: AIII /3.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Фрагментовани тег за мрежу, кружног облика, рађен од глине са примјесама крупнијег пијеска, грубе фактуре, тамноцрвене боје печења.

7. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 4,3 x 5,1 x 0,7 цм. пречник 6,1цм; Квадрат: FIV /1.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Фрагмент здјеле са кратким цилиндричним вратом и ка унутра засјеченим ободом, рађена од Fino пречишћене глине, Fino глачаних и порозних површина, мрке боје печења.

8. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 6,1 x 6,4 x 0,6 цм. пречник 6,1 цм; Квадрат: FIV/1.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Фрагмент здјеле, рађене од глине са примјесама пијеска, Fino глачаних површина мрке боје печења. На горњем дијелу здјела је украшена косим паралелним канелурама.

9. Сјекира

Камен, глачано; димензије: 6,4 x 3,9 x 1,8 цм; Квадрат: EIV /3 о.с. Полимски музеј Беране.

Датовање: крај неолита – енеолит

Фрагмент Fino глачане сјекире, "калупастог типа" са очуваном полукружном сјечицом, рађена од ситнозрног зеленкасто-сивог камена.

10. Стругач

Камен, окресивање; димензије: 4,8 x 2,0 x 0,7 цм;
Квадрат FII /2.о.с; Полимски музеј Беране

Датовање: позни неолит – енеолит.

Стругач на краткој ламели троугаоног пресека,
рађен од млечно бијелог рожнаца.

11. Ножић

Камен, окресивање; димензије: 6 x 1,6 x 0,6 цм;
Ископавања 2008. године; апсида цркве; Полимски
музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Кремени нож са једном, фино ретушираном,
сјечицом и дијелом кортекса, рађен на ламели
трапезастог пресека, од рожнаца мед боје.

12. Коштана алатка

Кост, ломљење, глачање; димензије: 6,3 x 1,6 x 0,3
цм; Квадрат GII /3.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позни неолит – енеолит.

Фрагментована алатка – шило, рађено од иверка
животињског ребра.

13. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 6,1 x 6,4 x 0,6 цм; Квадрат: FIV /1.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: енеолит – рано бронзано доба.

Фрагмент лонца са коничним вратом и ободом задебљаним са спољашње стране, рађеног од зеља са примјесама ситнијег пијеска, фино глачаних површина, окер боје печења.

14. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 3,6 x 3,1 x 0,8 цм; Квадрат: BII /2.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: енеолит – рано бронзано доба

Фрагмент трбуха посуде украшен канелурама и урезаним линијама, рађене од глине са примјесама ситнијег пијеска, окер и мрке боје печења.

15. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 3,6 x 3,1 x 0,8 цм; Квадрат: BII /2.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: рано бронзано доба.

Фрагмент трбуха посуде, украшен техником барботина, рађене од глине са примјесама пијеска, тамноцрвене боје печења.

16. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 2,7 x 3 x 0,5 цм;
Квадрат: VII /2.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: рано бронзано доба.

Фрагмент мање посуде, на рамену украшене паралелним мрежастим тракама, рађене од добро пречишћене глине, фино глачаних површина, сиве боје печења.

17. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 2,7 x 3 x 0,5 цм;
Квадрат: VII /2.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: рано бронзано доба.

Фрагмент дна посуде, украшен метличастим орнаментом, рађене од глине са примјесама ситнијег пијеска, изразнатих површина, тамноцрвене боје печења.

18. Сјекира

Камен, глачање; димензије: 7 x 3,8 x 3,2 цм.;
Квадрат GII/3. О. С.; Полимски музеј – Беране.

Датовање: Бронзано доба.

Фино обрађена бушена камена сјекира – чекић, рађена од зеленкасто-сивог камена.

19. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 3 x 2,1 x 0,6 цм;
Квадрат: FIV /Пов.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позно бронзано доба – брњичка култура.

20. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 9,2 x 9,4 x 0,6 цм; Квадрат: All /1.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: старије гвоздено доба.

Фрагмент амфоре са са коничним вратом и благо извијеним ободом са којег полази висока дршка готово шестоугаоног пресека. Рађена од глине са малом концентрацијом ситног пијеска, фино глачаних површина, окер боје печења.

21. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 3 x 2,1 x 0,6 цм; Квадрат: FIV /Пов.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: старије гвоздено доба.

Фрагмент посуде украшен урезаним линијама, рађене од глине са примјесама ситнијег пијеска, фино глачаних површина, тамно-окер и мрке боје печења.

22. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 3 x 2,1 x 0,6 цм; Квадрат: FIV/Пов.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: старије гвоздено доба.

Фрагмент трбуха мање посуде украшен сноповима косих канелура, рађене од глине са примјесама пијеска, фино глачаних површина, окер црвене и мрке боје печења.

23. Фрагмент посуде

Керамика, рађено руком; димензије: 10,6 x 7,6 x 1 цм; Истраживања 2008. године; полукружна кула; Полимски музеј Беране.

Датовање: позно старије гвоздено доба.

Фрагменти веће коничне здјеле са увученим ободом који је украшен косим канелурама (турбан) и наспрамно постављеним рожастим пластичним испупчењима. Здјела је рађена од глине са примјесама пијеска, пригличаних површина, окер и мрке боје печења.

24. Фрагмент посуде

Керамика, рађено на витлу; димензије: 4 x 1,6 цм; Квадрат: CII /Ров; Полимски музеј Беране.

Датовање: позно гвоздено доба – хеленизам.

Фрагментована дршка скифоса рађеног од добро пречишћене глине, са траговима премаза фирнисом, црвене боје печења.

25. Фрагмент посуде

Керамика, рађено на витлу; димензије: пречник 4,7, дебелина 2,7; Квадрат: VII /Профил; Полимски музеј Беране.

Датовање: позно гвоздено доба – хеленизам.

Фрагмент масивног дна посуде (скифоса или кантароса), са траговима црног премаза – фирниса, рађан од фино пречишћене глине окер боје печења.

26. Махата

Сребро, ковање; Пречник 1,8; Ван бедема; Полимски музеј Беране.

Дативање; III вијек п.н.е.

Илирски сребрни новчић краља Махате, кован после 229. године п.н.е. у Дирахиону.

27. Фибула

Бронза, ковање, урезивање; Квадрат: VII /6.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: позно гвоздено доба.

Фибула са луком у облику врбиног листа, са хоризонтално проширеном квадратном стопом и окомито уздигнутим ивицама. Лук је гладак а на глави је сачуван отвор за учвршћивање осовине која носи намотаје жице и игле за копчање. Судећи на основу изгледа проширене стопе имала је двије игле за копчање.

28. Фрагмент посуде

Керамика, рађено на витлу; димензије: 2,1 x 4,3 x 0,3 цм; Квадрат: VIII /4.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина II – I прва половина III вијека.

Фрагмент лончића са равним и избаченим ободом, са премазом црвене боје, рађен од фино пречишћене глине, свијетло окер боје печења.

29. Сребрни новац

Сребро, ковање; димензије: 2,2 x 0,2 цм; Квадрат: VIII /5.о.с.; Полимски музеј Беране.

Лициниус Валерианус (254–260).

30. Бронзани новац

Бронза, ковање; димензије: 2,9 x 0,3 цм; Квадрат: VIII /4.о.с.; Полимски музеј Беране.

Маркус Јулијус Филипус (244–249).

31. Јулија Домна

Сребро, ковање; Квадрат: GIV /1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Јулија Домна (211–217).

32. Чешаљ

Кост, усијецање, урезивање; Квадрат: CIV /1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: IV–VI вијек.

Фрагменти дворедног чешља правоугаоног облика, са равним бочним странама. Средњи дио између зубаца ојачан је издуженим правоугаоним оплатама, са обје стране, које су причвршћене гвозденим заковицама. На оплатама се виде низови уреза насталих приликом усијецања зубаца, који су на једној страни шири а на другој ужи.

33. Копча

Бронза, ливење, преламање; Квадрат: BIV /1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: IV – прва половина V вијека?

Предњи дио квадратне копче са благо наглашеним крајевима и проширеним средњим дијелом за налијегање трна.

34. Копча

Гвожђе, ковање, савијање; Испод правоугаоне куле у међубедемски простор, Кв. FIV/1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: III–IV вијек.

Појасна омега копча, кружног облика, ромбичног пресека, са крајевима савијеним у волуту која је усправна у односу на тијело. Трн, правоугаоног пресека на коријену, благо се сужава у зашиљени врх.

35. Језичак појаса

Злато, ливење, урезивање, утискивање; димензије: висина 6 цм, ширина 2,4 цм, дебљина 0,4 цм; Квадрат VII/2.о.с – Испред улаза у полукружну кулу; Полимски музеј – Беране.

Датовање: крај VI и прва половина VII вијека.

Језичак издуженог правоугаоног облика, чији је доњи крај заобљен а горњи раван. Са једне стране двије а са друге једна, хоризонтално урезане линије. Ближе равној ивици перфорација са нитном за учвршћивање на појасу. На предњој и задњој страни, језичак је различито украшен, отискивањем различитих мотива.

36. Дно појасне гарнитуре

Злато, ливење, урезивање, утискивање; димензије: висина 1,8 цм, ширина 1,6 цм, дебљина 0,2 цм; Квадрат AII/1.о.с – Испред улаза у полукружну кулу; Полимски музеј – Беране.

Датовање: крај VI и прва половина VII вијека.

Златна апликација за појас у облику штита, дио претходно описане појасне гарнитуре. На предњој страни отиснути и урезани мотиви са језичка а на задњој страни два стубића, вертикално распоређена, која се завршавају перфорираним отворима за причвршћивање на појасу.

37. Језичак појаса

Сребро, ливење, урезивање, преламање; димензије: висина 2,6 цм, ширина 1,8 цм, дебљина 0,3 цм; Квадрат C/IV /1.о.с; Полимски музеј – Беране.

Датовање: крај VI и прва половина VII вијека.

Сребрни појасни језичак, правоугаоног облика, чији је доњи крај заобљен, а горњи наглашен једном хоризонтално урезаном линијом. На средини оплате, испод урезане линије један а на средишњем дијелу два пефорирана отвора за учвршћивање на појасу.

38. Језичак појаса

Сребро, ливење, штанцовање, перфорирање; димензије: висина 3,3, ширина 2,2, дебљина лима 0,1цм; квадрат: Унутрашњост правоугаоне куле, Кв. GIII/3.о.с.

Полимски музеј Беране.

Датовање: V–VI вијек.

Језичак појаса, квадратног облика, рађен од танког, фино украшеног, сребрног лима са сачуваним заковицама за причвршћивање на појасу.

	39. Фибула Гвожђе, ковање, савијање, урезивање, тауширање; димензије: 5,5 x 1,8 цм.; Међубедемски простор, квадрат: FIV /1.о.с.; Полимски музеј Беране. Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека. Гвоздена фибула “западнобалканског типа” са посувраћеном стопом и псеуд обмотајем. Квадратно проширени лук је украшен уметањем подужних листића исте ширине, два златна са стране и једног сребрног у средини. Сређишње, сребрно, поље је украшено са по два паралелна, цик-цак постављена уреза. Стопа фибуле је ребраста и украшена уметањем сребрног листића у средини и два златна, исте ширине, на крајевима. Глава носи осовину са опругом на чијим крајевима је фиксирано по једно куглично проширење. Још једна куглица исте величине и облика налази се на предњој страни главе.
	40. Фибула Гвожђе, ковање, савијање, урезивање, тауширање; Квадрат: FIV /2.о.с.; Полимски музеј Беране. Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека. Гвоздена фибула истовјетна претходно описаној. Недостаје јој посувраћена стопа са обмотајем и игла. На проширеној квадратној глави уметнут је златни листић украшен са линеарно отиснутим волутама. На предњој и задњој страни проширене стопе попречно је постављена по једна златна нит.

41. Фибула

Гвожђе, ковање, урезивање; димензије: 2,8 x 0,5 цм; квадрат: АIII /Пов.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Мала гвоздена фибула у облику птице, вјероватно голуба, са дјелимично оштећеним репом. Недостаје игла и систем за учвршћивање игле.

42. Фибула

Гвожђе, ковање, урезивање, штанцовање, перфорирање; димензије: 2,9 x 1,1 x 0,3 цм; квадрат: Е3/ случајни налаз; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Мала гвоздена фибула у облику птице са истуреном главом, кружно проширеним тијелом и трапезастим репом. Реп је наглашен урезаним линијама а на глави представа очију у облику кружних испупчења. Између тијела и репа мањи перфорирани отвор за причвршћивање.

43. Копча

Гвожђе, ковање, урезивање; квадрат: CIV/1. о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Гвоздена копча са трапезастом пређицом и оковом у виду стилизоване пуноливане птице. Птица је ваљкастог тијела које се благо шири ка проширеној глави која је повијена ка задњој страни, а служила је за учвршћивање на појасу. Крила издвојена и наглашена дубоким урезима. Из перфорираног репа, обмотана око задње пречке, полази, танки, благо повијени трн који налијеже на предњи дио копче.

44. Појасна копча

Гвожђе, ковање; димензије: 3,5 x 2,2; квадрат: CIV /1. о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Гвоздена копча са троугаоним оковом заобљеног врха и пређицом у облику латиничног слова Д. На окову је сачувана гвоздена заковица, а трн је са повијеним врхом који належе на предњу страну пређице.

45. Појасна копча

Бронза, ливење; димензије: 3,5 x 2,5 cm; квадрат: DZ/ Површински налаз; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Бронзана копча са овалним оковом и пређицом срцоликог облика. На овалном окову сачуван је обод док је унутрашњост оштећена. Трн који повезује овални оков са пређицом задебљаног је коријена који се сужава у повијени врх који налијеже на предњи, задебљани, дио пређице.

46. Наруквица

Бронза, ковање, урезивање, пунктирање; Квадрат: CIV /1. о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Два фрагмента шире тракасте наруквице са отвореним и проширеним крајевима у облику змијске главе. На глави представа очију у виду кружића са тачком у средини. Између очију уска трака, оивичена са двије паралелне линије између којих су коси паралелни урези. По ободу тракастог дијела наруквице урезане су по двије паралелне линије. Унутар овако дефинисаног поља урезане су по двије цик-цак распоређене кратке линије, а цјелокупна преостала површина украшена искуцавањем тачкастих орнамената.

47. Наруквица

Гвожђе, ковање; димензије: пречник 4,4; дебљина жице 0,2 цм; Квадрат: VIII /2.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: крај VI и прва трећина VII вијека.

Мала гвоздена наруквица, рађена од уске траке лима, са отвореним крајевима који су раскуцавањем проширени у облику змијских глава. Глава наглашена са двије паралелно урезане линије а очи представљене у облику кружића са пунктираном тачком.

48. Прстен

Гвожђе, ковање; димензије: пречник 2,1 дебљина жице 0,1 цм; Квадрат: CIV1 /1.о.с; Полимски музеј Беране.

Датовање: VI и прва трећину VII вијека.

Гвоздени прстен са плочастом главом овалног облика, оштећен корозијом, украс на круници непрепознатљив.

49. Прстен

Гвожђе, ковање; димензије: пречник 2, дебљина жице 0,2 цм; Квадрат: DIV1 /1.о.с

Датовање: VI и прва половина VII вијека.

Гвоздени прстен од траке гвозденог лима која се шири у плочасту главу елипсоидног облика.

50. Крст

Гвожђе, ковање, резање; димензије: 7,3 x 5,5 x 0,1 цм; међубедемски простор, западно од унутрашњег улаза; квадрат: EIV /1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање VI вијек.

Гвоздени крст са проширеним крајевима, рађен од двије траке тањег лима, на средини спојене заковицом. Са доње стране тракасти трн за учвршћивање.

51. Крст

Бронза, ковање, резање; димензије: 2,3 x 1,9 x 0,2 цм; Квадрат: ЦIII /1. о.с, У ходнику између резиденцијалног објекта и унутрашњег бедемског зида; Полимски музеј Беране.

Датовање: друга половина VI и почетак VII вијека.

Фрагментовани мали крст од бронзе са раширеним и проширеним крајевима. Вјероватно је кориштен као привезак.

52. Цједиљка

Сребро, ливење, ковање, урезивање, пунктирање; димензије: 16,5 x 3,2 x 0,4 цм; уз источни зид резиденцијалног објекта, квадрат ЕII /1.о.с.; Полимски музеј Беране.

Датовање: IV–VI вијек.

Сребрна цједиљка полулоптастог реципијента, радијално перфорираног, од задебљаног обода ка најдубљем дијелу. На ободу квадратно задебљање из којег полази дршка заобљеног пресека а завршава се квадратном плочицом из које је искуцавањем формирано окце за вјешање. На средишњем дијелу дршке је полигонално задебљање. Квадратна задебљања на почетку и на крају дршке украшена са по двије паралелно урезане линије.

53. Мортаријум

Камен, клесање, полирање; димензије: висина 14,4, ширина 20, дебљина 3,5 цм.; Квадрат: VII / Пов.о..с; Полимски музеј Беране.

Датовање: крај VI почетак VII вијека.

Мортатијум рађен од свијетло окер пешчара крупније гранулације. Реципијент је коничног облика, глачан са унутрашње стране, споља грубих површина. У висини обода, са спољашње стране, испупчење полукружног пресека.

	54. Бронзани новац Бронза, ковање; димензије: 2,9 x 0,3 цм; међубедемски простор, западно од унутрашњег улаза (Кв: EIV /2.о.с.); Полимски музеј Беране. Анастасије I (491–589).
	55. Бронзани новац Бронза, ковање; димензије: 2,9 x 0,3 цм; међубедемски простор, западно од унутрашњег улаза (Кв: EIV/2.о.с.); Полимски музеј Беране Нумус Јустиниана I (527–565).
	56. Бронзани новац Бронза, ковање; димензије: 2,9 x 0,4 цм; међубедемски простор, западно од унутрашњег улаза (Кв: ЦИВ/1.о.с.); Полимски музеј Беране. Фолис Јустиниана I (527–565).
	57. Бронзани новац Бронза, ковање; димензије: 3 x 0,3 цм.; међубедемски простор, квадрат: CIV /1.о.с. Фолис Јустиниан I (527–565).

	58. Стрелица Гвожђе, ковање; димензије: 8,8 ширина пера 1,6 цм.; међубедемски простор, квадрат CII /1о.с.; Полимски музеј Беране. Датовање: VI прва половина VII вијека. Дужа гвоздена тробридна стрелица са трном за учвршћивање.
	59. Тег Бронза, ливење урезивања; димензије: 3,8 x 0,8 цм; Квадрат GIII7 1.о.с.; Полимски музеј Беране. Датовање: VI прва половина VII вијека. Већи плочасти тег кружног облика, на чијој је горњој површини урезан крст а испод ознаке тежине означене са два ћирилична слова "Г". Слова се налазе са десне и лијеве стране испод бочних крака крста.
	60. Тег Бронза, ливење урезивања; димензије: 1,7 x 1,7 x 0,5 цм; Квадрат GIII7 1.о.с.; Полимски музеј Беране Датовање: VI прва половина VII вијека Мали плочасти бронзани тег квадратног облика. На горњој страни у кружном вијенцу два ћирилична слова "Н и Г", изнад којих је "Х". На словима издужени дубоки уреси, могуће за баждарење тежине наливањем олова или калаја.

Литература

- Баце, А. (1976).** *Фортификационс де ла бैसे антиуите ен Албаније*, Монументи 11, 45–75.
- Баслер, Ђ. (1972).** *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 30–31.
- Бавант, Б. (1999).** *Лес петитс објетс*, ин: Царичин град II, Рим – Београд, 191–257.
- Човић, Б. (1978).** Велика градина у Варвари, И део, Гласник земаљског музеја XXXII, Сарајево 1978, 46–54.
- Дерикоњић, С. (1996).** *Неолитске заједнице Полимља, Прибој*.
- Ђуричић, Љ. (1996).** *Тхе икхипед стоне индустри фром тхе роцк-схелтер оф Требачки криш*, Прехисториц сеттлементс ин цавес анд роцк-схелтерс оф Србија анд Монтенегро, Фасцикуле 1, Тхе Университи оф Белграде – Факулту оф Пхилосопху, Центре фор Археологицал Ресеарч, Волуме 16, Белград.
- Фидановски, С. (1990).** *Римска керамика Улпијане*. Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, књига 10, Београд.
- Иванишевић, В. (2009).** *Некрополе из епохе сеобе народа у Сингидунуму*, Београд.
- Кондић, В., Поповић, В. (1977).** *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд.
- Капуран, А. (2014).** *Праисторијски локалитети у североисточној Србији*. Археолошки институт, Грађа бр. 10, Београд.
- Ковачевић, Ј. (1967).** *Историја Црне Горе II*, Титоград.
- Лутовац, П. (2008).** *Радманска клисура – Торине, Токови 1*, Часопис за научна, књижевна и друштвена питања, Беране, 263–275.
- Лутовац, П. (2009).** *Бјеласица и Комови – Нова археолошка истраживања*, Токови, бр. 1, Часопис за научна, књижевна и друштвена питања, Беране, 245–256.
- Мијовић, П., Ковачевић, М. (1975).** *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ.
- Милинковић, М. (2010).** *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*. Београд.
- Милинковић, М. (2017).** *Градина на Јелици – Рановизантијски утврђени центар у Илирику, Београд – Чачак*.
- Милинковић, М., Шпехар, П. (2014).** *Градина на Јелици – Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, Чачак.
- Милинковић, М. (1982).** *Касноантичко утврђење у Островици и Шароњама код Тутина*. Новопазарски Зборник 6, Нови Пазар.
- Милинковић, М. (1985).** *Рановизантијско утврђење на Тупом Кршу и околна утврђења у Тутинској области*. Новопазарски Зборник 9, Нови Пазар.
- Миловановић, М. - Филиповић, О. (2018).** *Рановизантијски период у околини Жагубице – Преглед археолошких налаза, Жагубица*.
- Мирник, И. А. (1981).** *Цоин Хардс ин Југославија*, БАР Интер. Сер. 95, Охфорд, кат. бр. 195, 231, 149, 157.
- Моџсу, А. (1970).** *Геселлсцафт унд Романисатион ин дер Рѳмисцхен Провинз Моесиа суперјор*, Будапест, 194–198, са коментаром извора и епиграфске грађе.
- Мирковић, М. (1978).** *Антистес Стефанус и грађевинска делатност Јустинијановог времена у Полимљу*, Зборник Византолошког института XVIII, Београд, 1–8.
- Мркобрад, Д. (1980).** *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*. Београд.
- Мркобрад, Д., Јовановић, А. (1989).** *Самоград – Археолошка истраживања*, Новопазарски Зборник 13, Нови Пазар.
- Николајевић, И. (1986).** *Сеоски дани С. Вукослављевића 3*, Пријепоље.
- Поповић, Љ. (198).** *Хеленистички рељефни пехари из грчке збирке Народног музеја*, Зборник Народног музеја XII–1, археологија, Београд.
- Поповић, М. (1983).** *Античко утврђење на Шарском Кршу код Дуге Пољане*, Новопазарски Зборник 9, Нови Пазар.
- Поповић, М. (1987).** *Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*. Старијар XXXVIII, Београд.
- Петковић, С. (1995).** *Римски предмети од кости и рога са територије Горње Мезије*, Београд.
- Поповић, М. (1999).** *Тврђава Рас*, Београд.
- Поповић, М., Бикић, В. (2009).** *Велеснице – Касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, Београд.
- Поповић, В. (1988).** *Албанија у касној антици*, САНУ – Одељење историјских наука, Књига 10, Београд.
- Пренди, Ф., Бунгуру, А. (2008).** *Тхе Еарли бронзе аге ин Албаниа*, Тхе Албанологицал Студуинг центар тхе Институте оф археологу, Приштина 2008.
- Радић, В., Иванишевић, В. (2013).** *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд.
- Стојић, М. (1977).** *Културни објекат на локалитету Пањевачки рит у Јагодини*. Уздарје Драгославу Срејовићу, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Универзитета у Београду, Београд.
- Тасић, Н. (1977).** *Неки проблеми хронологије и генезе Брњица културе*. Уздарје Драгославу Срејовићу, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Универзитета у Београду, Београд.
- Шпехар, П. (2019).** *Материјална култура из рановизантијских утврђења на Ђердапу*. Београд.
- Шпехар, П. (2019).** *Опрема за осветљавање током рановизантијског периода на простору сјеверног Илирика*. Зборник радова Народног музеја, Београд, 317–346.
- Вешовић, Ј. Р. (1935).** *Племе Васојевићи*, Сарајево.
- Живић, Т. (2003).** *Фелих Ромулијана: 50 година одгонетања*, Зајечар 2003.